

Шовкопляс Галина (Київ)

"Печера Поліфема" як сакральне "місце пам'яті" європейської традиції.

В одному зі своїх інтерв'ю Оксана Пахльовська назвала міф про Одиссея улюбленою історією європейців. Вона аргументувала це твердження тим, що мандри Одиссея та історія його повернення додому близькі і зрозумілі кожному європейцю: воїну, що повертається з війни чи з полону, мандрівнику, який прагне рідної домівки, чи вигнанцю - шукачу притулку. Європа, найменший з континентів, завжди була джерелом війн, катастроф та переселень. Цей матеріал увійшов до книги есеїв Оксани Пахльовської "Ave, Європа". Однак у комплексі елементів, що складають міфологему Одиссея, попри вказану поліфункціональність героя, забута ще одна важлива риса: в "Одіссеї" Гомера постать Одиссея це не лише герой мандрів, а й своєрідний «майстер слова». Він постає як оповідач, співрозмовник і комунікатор у кількох вимірах.

Одіссей- оповідач, тобто сам собі поет: у піснях гомерівської поеми IX–XII він оповідає феакам власну історію — це одна з найдавніших форм «автобіографічної прози» в європейській літературі. Тут він сам стає оповідачем, а не лише об'єктом оповіді; майстер структури: його розповіді побудовані драматично, з кульмінаціями (Циклоп, Сирени, Сцилла й Харибда). Це не "хронологія фактів", а майстерно вибудована оповідь, де він підкреслює власну хитрість, мужність, але й вразливість.

Одіссей - співрозмовник, який володіє мистецтвом діалогу: у сцені з Навсікаєю він говорить обережно, шанобливо, викликаючи співчуття й довіру; у розмові з Пенелопою під виглядом жебрака він уміє говорити натяками, тримаючи інтригу. Його діалоги завжди стратегічні: він підбирає слова залежно від співрозмовників, «віддзеркалює» їхній настрій і очікування.

Одіссей - комунікатор - володар (цар) у спілкуванні з власними воїнами він намагається переконати їх слухати його накази, хоч не завжди успішно: епізод з мішком Еола чи зі стадами Геліоса. Поліфонічний голос Одиссея поєднує кілька ролей, а саме: воїна, мандрівника, вигнанця, батька й чоловіка. Комунікація Одиссея завжди багатопланова.

Одіссей як стратег і маніпулятор не цурається неправди. Його брехливі оповіді про самого себе (вигадані біографії, якими він представляється незнайомцям) — це форма комунікації, що допомагає вижити. Маргарет Етвуд у "жіночому варіанті" гомерівської поеми про мандри Одиссея в романі "Пенелопіада" вустами головної героїні називає Одиссея "брехуном" і "сином брехуна": "Я розуміла, що Телемах бреше, але мене розчулила ця брехня. Недаремно переді мною сидів правнук Автоліка, якого вважали другом

Гермеса, цього шахрая із шахраїв, і син підступного Одиссея, такого щедрого на вигадки і медові промови, син того самого Одиссея, який міг обвести навколо пальця будь-якого чоловіка і обдурити будь-яку жінку"[2,148].

Отже Одиссей в гомерівській "Одіссеї" — це перший великий "оповідач-герой" європейської літератури. Він не лише діє, але й розповідає про свою дію, формує свій образ через мову. Його мистецтво слова — це і засіб самозбереження, і спосіб керувати людьми, і ключ до повернення додому.

Слово як зброя постає у діалозі Одиссея з Поліфемом у печері людоджера як діалог світу хаосу і світу цивілізації. Справді, епізод у печері Поліфема можна тлумачити як зустріч і діалог двох світів, де Поліфем втілює світ хаосу, у якому панує беззаконня, де циклопи не знають спільних зборів, законів, звичаїв гостинності, що для греків було фундаментальним. Серед циклопів панує людоджерство: порушення базових людських норм, бо вони поїдають гостей, тобто перетворює людей на їжу. У світі циклопів домінує сила без розуму: могутність Поліфема фізична, але мислення примітивне, він не здатен до хитрощів і стратегічного мислення. Одиссей тут являє світ цивілізації, який використовує мову і хитрість замість грубої сили: Одиссей застосовує слово - він представляється як «Ніхто»:

"Звусь я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати, й товариші мої й інші, звичайно, усі називають".[4, 360] (тут і далі переклад Бориса Тена).

Хитра відповідь перетворює діалог Одиссея і Поліфема на інтелектуальну пастку для останнього. Одиссей знає закон гостинності: він апелює до звичаю приймати мандрівників як гостей та навіть нагадує Поліфему про гнів Зевса, якщо той порушить традицію. Поліфем відповідає, що циклопи не шанують Зевса і закони богів: " Нам, кіклопам, байдуже й до Зевса - Егідодержавця і до блаженних богів, самі бо від них ми сильніші"[4, 270]. Крім того, світ цивілізації сповідує колективність, бо Одиссей діє не сам, а з товаришами, тобто від імені громади, цивілізованої спільноти.

Поліфем як втілення Хаосу відповідає Одиссею, що уособлює цивілізований світ з пануванням Закону, мовчанням або насильством. Так Поліфем ігнорує аргумент про «гнів Зевса» і робить те, що йому заманеться. У Гомера цивілізація перемагає словом: пастка з ім'ям "Ніхто" перетворює грубо-прямолінійну мову Поліфема на комічну й безсилу у системі цивілізаційних координат. Засліплений Поліфем волає, звертаючись до сусідів - циклопів: "Друзі, Ніхто й не насильством мене він, а підступом губить!"[4,400] Тут простежується сталий принцип: хаос не розуміє правил цивілізації, але цивілізація вміє використати його слабкість.

Діалог Одиссея з Поліфемом є не просто епізодом мандрів головного героя, але й алегорією перемоги цивілізації над хаосом. Ця сцена показує, що в античній традиції мова і розум — головні інструменти культури, які сильніші

за грубу фізичну силу. Маємо конфлікт двох мов - мови цивілізації і мови хаосу. Інструментами цивілізації постають закони, правила, символи. Тоді ж як інструменти хаосу є насильство, нехтування нормами, порушення або незнання правил життя людської спільноти. Ця сцена показує, що в античній традиції мова і розум є головними інструментами культури, які сильніші за грубу фізичну силу.

Місцем, де відбувається діалог Одиссея і Поліфема, є печера Поліфема, де мешкає сам циклоп і де він тримає своїх кіз і овець. Простір "печери Поліфема" є простором первісного, до-людського, дикого, безмежного, тобто місця, де немає меж між людиною і твариною.

Печера Поліфема — одна з перших "печер пам'яті" Європи. У ній Гомер зафіксував не просто небезпечну пригоду мандрівників, а символічну драму зустрічі з Іншим. Тут цивілізований еллін як носій мови, законів, пам'яті про богів протиставляється дикій силі, яка живе поза правилами, у темряві й самодостатності. Печера стає метафорою хаосу, простором, де стирається межа між людиною і звіром, між порядком і беззаконням.

Саме тому ця сцена і ця локація перетворилася на «місце пам'яті» для європейців: кожна епоха впізнавала в ній своє тлумачення зустрічі з чужим. В античності печеру бачили як осердя варварства, у середньовіччі — як *locus horribilis*, у романтизмі — як простір самотності й відчуження. Але незмінним залишалося головне: тут закарбована пам'ять про те, що європейська цивілізація починається з уміння вийти з печери хаосу не силою, а словом, розумом і винахідливістю.

Печера Поліфема постає не лише як топографічний орієнтир міфологічного наративу, але й як своєрідне *lieu de mémoire* античності. Подібно до описаних французьким істориком П'єром Нора "місць пам'яті", вона вбирає у себе подвійність матеріального й символічного. Як географічна реальність, вона локалізована у просторі Сицилії, де знаходиться, але як культурний символ виявляє фундаментальне протиставлення цивілізованого та варварського, розуму та сили, хитрості й прямолінійного насильства.

Сакральність "печери Поліфема" полягає не тільки в тому, що саме тут відбувається знакова перемога цивілізації над хаосом, коли "безсилий малий чоловічок"[4,510] як характеризує дикий велетень Поліфем Одиссея, перемагає примітивну грубу силу за допомогою інструментарію культури - хитрості і слова. До речі, вино та палиця Одиссея тут сприймаються як продукти культури: вино як символ цивілізації, палиця як «інструмент», а не просто зброя. Сліпота Поліфема може бути прочитана як перемога культури над варварством, але й символ того, що хаос залишається поруч, тільки тимчасово приборканий.

Поліфем визначає Одиссея як "безсилового малого чоловічка", який образив його. Отже могутній (фізично) велетень переможений "безсилим малим чоловічком" Одисеєм. Таку лінію протиставлення знаходимо у в одному з центральних міфів Середньовіччя, а саме - біблійному міфі Книги малих пророків Старого Заповіту - міфі про Давида і Голіафа. "Малий і безсилий чоловічок" Одиссей починає лінію героїв, які обов'язково здобувають перемогу завдяки розуму, а не фізичній силі. Як на мене, найяскравішим прикладом є записи казок афроамериканців з Півдня відомі під назвою "Казки дядечка Римуса". Зібрав і зробив літературну обробку також південець - журналіст Джон Чандлер Гарріс. Пригоди Братика Кролика, який бореться і перемагає Братця Лиса, є справжньою школою хитрощів, дотепності та кмітливості. Кролик у казках Гарріса не подібний до зайців-кроликів з європейських казок, де заєць-кролик постає боязким і слабким. Найбільш схожим на Братика Кролика з «Казок дядечка Римуса» є заєць з африканських казок: саме в африканських казках заєць – розумний і позитивний герой. Джерела вказують на казки бантумовних африканських племен (Центральна та Південна Африка). До речі, більшість рабів Південних штатів США походили саме з бантумовних племен. Дослідники вже відшукали африканські оригінали казок про Братика Кролика. Ці казки, потрапивши на інший континент, були адаптовані до інших умов - і перш за все, Заєць африканських казок перетворився в казках афроамериканців на Кролика. Популярність Зайця в африканських казках пояснюється симпатією, що викликає та вправність, з якою перемагає своїх сильних ворогів така слабка істота. Братик Кролик в «Казках дядечка Римуса» також завжди перемагає у двобої з Братиком Лисом завдяки розуму, дотепності, спритності. Інколи Братик Кролик поводить себе занадто безжально, шокуючи слухачів, але симпатія до нього остаточно не зникає, бо насправді він найслабший серед тварин, і життя Братика Кролика є важким: «Братик Кролик повсякчас непокоївся про свою родину. Щойно він виходив з дому, як одразу ж з'являвся Братик Лис і хапав когось із його діточок»[1,69]. Братик Кролик – типовий герой - трикстер, спритник, розумник, який не підкорюється загальним правилам: саме такий зміг загнзудати старого хижака Братика Лиса і як хвацький верхівець прискакати на ньому на гостини. Але трикстеру притаманна амбівалентність, неоднозначність, подвійність, тому в деяких випадках читача вражає брутальна поведінка Братика Кролика.

Найбільш показовим у сприйнятті «Казок дядечка Римуса» є не тільки те, що у парі Братик Кролик – Братик Лис симпатії читача завжди на боці Кролика, який не соромлячись у виборі засобів, завжди перемагає хижака, але й те, що читач усвідомлює – на кожную силу є інша сила; фізично слабкий не завжди має бути переможеним. Цей урок, що надав американському суспільству найменш захищений прошарок цього суспільства - афроамериканці, колишні раби з Півдня, був добре засвоєний. Показником такого засвоєння є тиражування цієї пари в

американській масовій культурі, а саме – в коміксах та анімаційних серіалах : Кролик Освальд – Мисливець, Том і Джеррі та незрівнянний Міккі Маус, мишеня, яке перемагає всіх своїх ворогів. Перелічені персонажі в контексті масової культури реалізують той дидактичний код, що був закладений в «Казках дядечка Римуса»: слабкий може перемогти сильного, сильний може бути переможеним слабким; головним є воля до перемоги, віра у власні сили , а не фізична сила чи багатство. Звідти і гасло молодших класів американської школи , слоган, за допомогою якого вчителі виховують ініціативних , впевнених у своїх силах, позитивно налаштованих людей – « If you think you can – you can».

Важливо згадати , як завершується епізод у "печері Поліфема" : Одисей та його супутники опиняються на волі, врятувавшись від людоджера - циклопа, і одразу починають "загиблих оплакувати гірко"[4,510] . Тих самих загиблих, яких зжер дикун Поліфем, перетворивши людей на їжу: "Наповнив кіклоп свою черева глиб ненажерний"[4,290]. Одисей і його супутники не можуть оплакувати загиблих голосно, бо потвора занадто близько і плакати вголос просто небезпечно, тому вони оплакують друзів мовчки, тільки сльози течуть по обличчях.

Фінал дуже важливий як фіксація формування європейських традицій. Таким чином, "Печера Поліфема" стає не тільки місцем перемоги над хаосом, беззаконням, не-людяністю і примітивною фізичною силою, але і місцем втрати і скорботи. «Печера Поліфема» - сакральний простір пам'яті, де поєднуються страждання та надія. Вона символізує не лише зіткнення цивілізованого й дикого, людяного й варварського, а й народження традиції вшанування загиблих, що згодом стане невід'ємною складовою європейської культури. Саме тут, у тиші скорботи, формується розуміння того, що перемога без пам'яті про втрати є неповною. Таким чином, цей епізод гомерівської поеми можна розглядати як витoki уявлення про місце пам'яті, які поєднують трагічне минуле та моральний урок для майбутніх поколінь.

Література .

1. Пахльовська Оксана Аве, Європа! Статті, доповіді, публіцистика (1989-2008). Київ: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ.. 655 ст.
2. Етвуд Маргарет Пенелопіада. Інтелектуальний бестселер. Харків: КСД. 2011. 178с.
3. Куле Корінна ЗМІ у Давній Греції : твори, промови, дослідження, мандри. Пер.з франц. Львів: 2004. 255ст.

4. Гомер. Одиссея. Переклад із старогрецької. Переклад Б.Тена. Інститут літератури імені Т.Г.Шевченко НАН України. Київ : Дніпро. 1963. 544 с.